

UNIVERSITY OF NIŠ
The scientific journal FACTA UNIVERSITATIS
Series: **Linguistics and Literature** Vol.2, No 6, 1999 pp. 33 - 39
Editor of series: *Nedeljko Bogdanović*, e-mail: nedbog@filfak.ni.ac.yu
Address: Univerzitetski trg 2, 18000 Niš, YU, Tel: +381 18 547-095, Fax: +381 18 547-950
<http://ni.ac.yu/Facta>

СУЧАСНІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІЇ (про елементи історичного у сербському романі 80-90-х рр)

UDC 886.1.09-31:930

Алла Татаренко

Львів, Україна

Резюме. *Життя у минулому як заміна сьогодення чи життя сьогодні та його відображення у дзеркалі історії? Який з цих шляхів обрали сучасні сербські романисти?*

"Найпростіше бути мудрим по шкоді, говорила моя мати, і це із жахливою точністю найповніше реалізувалось, коли почалася громадянська війна. Раптом всі знали, що насправді означало минуле, і ніхто не помічав, що більше не говорять про майбутнє, навіть про сьогодення, що справа не у психоаналітичному переживанні певної події з метою встановлення її справжнього сенсу, але в тому, що минуле, життя у минулому, пропонується як заміна життю сьогодні(...). Як тільки я вмикав телевізор або включав радіо, тільки-но я відкривав газету або гортав тижневики, завжди можна було почути або побачити, як мене хтось переконує, що події минулого важливіші від будь-якої форми дійсності, з якою я можу зустрітись, і що я, не прийнявши принцип мудрості по шкоді, оберу життя у вакуумі"

(Д. Албахарі "Принада")

80-90-ті роки позначені у сербській літературі розквітом роману ретроспективного типу, де головний герой діє у двох часових планах, є актором двох паралельних сцен - минулого й сьогодення. Роман такого типу не є класичним історичним романом; його автори не шукають у минулому втраченої Аркадії, ще менше їх цікавлять побут та реалії минулих часів. Не є характерним і використання форм роману-параболи із сюжетом з національної історії, де читач зустрічається з універсальним героєм всіх часів та народів, лише умовно розміщеним у певному

Received February 20, 1999

історичному контексті. У вирішенні важливих екзистенціальних питань автори романів 60-70 років бачили паралелізм людських доль та епох. Історичний фон, історична зумовленість характерів відступали на другий план перед бажанням написати "роман про всіх нас". Сербська повоєнна література знала також історичні романи, автори яких зверталися до минулого з метою якомога повніше та правдивіше його відтворити, пояснити його з перспективи сучасності ("Поділ", "Час смерті" Д.Чосича та ін).

Іншу мету ставлять перед собою сербські письменники 80-90-х років. У їхніх творах історія часто виступає у функції своєрідного дзеркала, в якому бачить себе сучасник. Пропущені крізь призму минулого події сучасності набувають іншого виміру та звучання. Власне таким чином побудовані романи "Батьки та отці", "Умисне вбивство" С. Селенича, "Принада" Д. Албахарі, "Катакомби" С. Велмар-Янкович, "Хліб та страх" М. Савича. Усі ці твори характеризуються використанням "я-форми", усі вони можуть розглядатися під кутом зору автобіографічності або умовної автобіографічності (М. Савич починає свій роман словами: "Це розповідь про мене, але в такій самій мірі і про інших, так що може розказуватись від будь-якої особи"¹). Згадані твори еднають також певні співпадіння, які наводять на думку про типовість або, принаймні, не випадковість їхньої появи. Так, у всіх цих романах крім плану сьогодення (або недалекого минулого) присутній часовий план, пов'язаний з подіями Другої світової війни. Було б спрощенням пояснювати це тільки аналогією або подібністю ситуацій (в романах С.Селенича "Умисне вбивство" та Д. Албахарі "Принада" чималу роль відіграють події громадянської війни у колишній Югославії). Стверджувати так означало б відібрати у відображенні історії дзеркальну функцію і повністю передати її мистецтву. Магічне дзеркало тексту дає читачеві можливість схопити у ньому об'єктивність іншого простору. Тут зустрічаються об'єктивне відображення та суб'єктивне бажання пошуку таємниці дзеркала-істини. Автори романів надають історії роль дзеркала, адже в ньому перетинаються об'єктивне і суб'єктивне: суб'єктивне у свідомості того, хто дивиться (зрештою, і читача) стає об'єктивним та навпаки. Таким чином досягається ефект об'єктивності приватного досвіду; історичний досвід приймається і переживається як власний. Експеримент із дзеркалом має свої пастки: історик мистецтва Х. Вольфлін попереджує, що картини змінюють свій вигляд і втрачають значення, коли дивитися на їхнє відображення у дзеркалі. Він зрозумів, що так стається тому, що картини оглядаються зліва направо, і ця послідовність, звичайно, змінюється, коли картину обернути. У застосуванні до літератури це б означало, що у випадку дзеркала змінюється перспектива роздумів. Тому в згаданих романах історичні події показані довільно, фрагментарно, з великою дозою суб'єктивності. Автора цікавить насамперед проекція історичних подій на долі конкретних людей - його героїв. При цьому дуже часто цей вплив не є прямим, рука історії може досягнути героя через кілька десятиріч, демонструючи паралелізм епох та детермінованість долі людини та долі народу.

Письменники обирають різні способи портретування сучасника на історичному фоні. У романах С. Селенича "Батьки та отці" та С. Велмар-Янкович "Катакомби" - це ретроспективні оповіді, спогади героїв, об'єднані у цілісну художню картину, листи, сторінки щоденників, документи минулого. Вихідним пунктом служить

¹ Сави М. Хлеб и страх. Б., 1992, стр.5.

сучасність, яка для героїв є епохою підведення підсумків життя, що наближається до кінця. Тон резигнації заданий вже на самому початку - відмотується клубок спогадів, і в картинах минулого читач знаходить обґрунтування сумної картини сучасності. Колесо історії розчавило Медаковича, героя роману С. Селенича "Батьки та отці", відібравши в того англійського учня впевненість, віру в слушність обраного шляху, у сенс усього, що відбувається, у моральну доктрину, яка служила йому опорою. Перспективу майбутнього перекреслює загибель його єдиного сина на Сремському фронті і повернення до Англії його дружини Елізабети. Хаос історії вривається у приватне життя героїв, відбираючи надію на можливість інтимного щастя в епоху змін.

Оригінальна композиція роману, що включає крім ретроспективної оповіді головного героя листи його дружини, надає драмі Медаковича узагальненого звучання. Він терпить поразку не тільки тому, що хибними виявилися його особисті уявлення про світ; разом з ним терпить поразку ціла генерація, що опинилася у чужій епосі. До тої генерації, що не змогла пристосуватись до гри без правил, належить і Елізабета, англійка, яка разом із чоловіком пережила епоху розпаду свого світу. Власне її широко відкритими очима іноземки читач дивиться на Белград міжвоєнного двадцятиріччя, її нерозуміння ідей власного сина передається читачам. Це є взаємне нерозуміння двох поколінь - покоління миру, що культивує розум, та покоління війни, що приносить себе у жертву ідеї.

Розповідь героїні роману С. Велмар-Янкович "Катакомби" також є ретроспективною, також зводиться до опису подій у міжвоєнному та повоєнному Белграді, показаних з жіночої перспективи. Метафора катакомбів служить ключем для прочитання роману - цими темними катакомбами є для авторки ціла історія ХХ століття. Роман починається картиною п'їтьми, що наближається "як прах всесвіту", щоб закінчитися картиною п'їтьми, яка цього разу, у листопаді 1984 року, "надходила як споконвічний, вічний, невідворотній прах"².

Викликає зацікавлення і чимала кількість романів "я-форми", ліричним героєм яких є письменник. Серед них є твори з великою питомою вагою автобіографічного елемента, побудовані таким чином, що вільна фабула, а точніше фрагменти нарації, зв'язані спогадами автора про своє дитинство та молодість. Історія з'являється як детермінуючий фактор, впливаючи на долю оповідача та його оточення (прикладом такого роману є "Хліб та страх" М. Савича). В романі "Шрами тиші" М. Савич виводить образи двох класиків сербської літератури - І. Андрича та М. Црнянського, вічних антиподів, що презентують різні типи стосунків із соціумом: І. Андрич, що обрав шлях мовчазного невтручання, та М. Црнянський, який не міг жити без полеміки та внутрішнього неспокою. Доля цих письменників ілюструє два можливі варіанти письменницької позиції, дві моделі поведінки, релевантні і у наш час. Андрич та Црнянський сформовані своєю епохою, і одночасно вони є формуючим чинником сучасності.

Найбільш універсальним і погідним для аналізу основних тенденцій у сучасній сербській романістиці з елементом історизму видається роман Д. Албахарі "Принада". У ньому неважко знайти практично всі характеристики, подані вище, а також ряд нових, про які варто згадати.

"Принада" являє собою розповідь головного героя, який під час громадянської

² Велмар-Янкови С. Лагум. Б., 1995, стр.283.

війни у колишній Югославії виїхав до Канади, про свій намір написати роман. У розмовах із канадським письменником Дональдом намір кристалізується, і одночасно з'ясовується питання національної специфіки літератури, виявляються цивілізаційні відмінності. Дональд і мати героя стають учасниками своєїрідної дискусії про мистецтво. Канадець при цьому презентує точку зору прагматичного західного світу, мати - позицію, пов'язану з традиційною народною культурою.

Головний герой пише книгу під назвою "Мати: життя", яка має базуватись на магнітофонних записах, що зберегли розповідь матері героя про пережите. (Головна героїня "Умисного вбивства" С. Селенича Єлена Панич пише роман "Любовне життя моєї бабусі Єлени", спираючись на записи і листи часів Другої світової війни.) Папери героїні роману С.Селенича пролежали забуті пів-століття, касети героя Албахарі чекали 14 років. Здається, потрібна часова дистанція для того, щоб приватні радості та біль перетворилися на літературу. У "Принаді" наратор розповідає Дональду історію життя матері, щоб той її записав; у С. Селенича Єлена Панич читає Богдану документи з так званого "Inventarium Helenaе"- ще одна спроба створення дистанції, потрібної для універсалізації проблеми.

Створення книги є також своєїрідним поглядом у дзеркало - герой бачить у ньому не тільки своїх батьків, але й самого себе.

І в одному, і в другому випадку ми по суті маємо справу із намаганням розповісти через чужу історію життя свою власну історію. Герої прагнуть знайти причини, коріння своєї драми, віддзеркалюють свої долі у чужих сповідях - написання творів служить претекстом до розповіді про себе.

У романі Д.Албахарі знаходимо кількаразове обґрунтування автобіографізованої позиції оповідача (що може служити поясненням і надзвичайної активності "я-форми" у сучасній сербській літературі): "Якщо я не пишу про себе, чому я маю писати про інших?"³ "Я завжди говорю про себе, коли хочу говорити про когось іншого"⁴. Про кого б не писав автор, він залишається собою, не може бути іншим.

Історія служить письменнику лакмусовим папірцем для перевірки сьогодення, паралелізм епох приводить до висновку, "ніби хтось витягнув минуле з кіноархіву і підштовхнув акторів продовжувати розпочату сцену"⁵. Історія початком 90-х років, на його думку, ґрунтовно закінчила роботу, розпочату півстоліття тому. Життя матері героя руйнується із приходом німців у Загреб, а закінчується із початком нової війни ("Загреб вже не був тим самим містом... Белград зробився іншим містом"). Окремі речення з розповіді матері, яка є часткою родинної історії та міфології, перетворюється на похмуре пророцтво: "Якщо ти мене питаєш, чи я вірю, що все *це* може повторитися, я не певна, хоча можу собі уявити, як тим самим шляхом йдуть якісь нові біженці, можливо навіть у обох напрямках (...). Звичайно, цим шляхом знову йшли біженці, і, звичайно, все повторилося, (...) і, звичайно, я ні в що таке не вірив"⁶.

Роман Д. Албахарі побудовано як своєїрідну сповідь головного героя, що прагне у розмовах із професіоналом (Дональдом) з'ясувати, яким має бути справжній роман, роман про матір, який він збирається написати. Іntenціями наратора

³ Albahari D. Mamac.B.,1997, str.79.

⁴ Ibidem, str.58.

⁵ Ibidem, str.18.

⁶ Ibidem, str.83.

диктується і зміст розмов та дискусій, які він веде в ресторані на річковому острові у далекій Канаді (можливо, саме такий пейзаж мав наблизити його до Дунаю, про який він часто згадує). Розмови з Дональдом мають не сюжетотворчий, а радше літературно-критичний (навіть теоретичний) характер. Велике місце в них займає питання історії, її значення та відтворення у літературі, що робить роман Д.Албахарі надзвичайно цікавим у аспекті вивчення ролі елементів історичного у сучасному сербському романі, "романом про роман".

Насамперед, звертає на себе увагу факт, що історія у сербській прозі 80-90-х років дуже часто виступає як родинна історія. Як стверджує герой роману Д.Албахарі, "кожний мусив поставити себе перед історією, перед фактами та перед почуттями"⁷. Людське обличчя історії набирає у "Принаді" рис матері наратора - боснійської сербки, що вийшла заміж за єврея і стала "подвійною чужинкою" у Загребі. Її доля, що асоціюється з долею конкретного народу і пов'язана з історією конкретної країни, видається синові вдячним матеріалом для роману, з чим не погоджується його канадський співрозмовник. Захоплення історією видається Дональдові застарілим і безсенсовним. Дискусія про художню вартість роману оповідача перетворюється на дискусію про можливості літератури як такої та історичного роману зокрема.

Марія (або ж Міріам), мати героя, показана як втілення сербського духу і сербської історії: її характер, наділений типовими рисами національного, любов до юнацьких пісень, народних прислів'їв та приказок, кровний зв'язок із традицією, нарешті, невміння бути жертвою і плакати над своєю долею. Для неї (на відміну від канадських знайомих, що знають і цінують лише сьогоднішню) історія - це "факт, молот, що з неблаганною точністю опускався на неї"⁸. Розповідь матері про життя є для автора не тільки свідомством про минуле, але й похмурих пророцтвом майбутнього - актуальною в час написання роману громадянської війни на теренах колишньої Югославії. Так само як його матір розповідає заради нього, він намагається викласти її сповідь заради інших - щоб допомогти усвідомити детермінованість жахів війни, показати коріння драми, глибоке і трагічне. Розповідь наратора, що базується на спогадах матері, розгортається у кількох часових планах і має певні елементи історичного. Навколо цього питання і точаться найзапекліші дискусії між ним та Дональдом. Для наратора є надзвичайно важливим збереження духу епохи, часто у яскравих деталях, що замінюють епічну картину. Коли він переповідає свідомство матері про те, як триумфально німці входили до Загреба під дощем з квітів та шоколаду, Дональд наполягає на перевірці достовірності факту присутності шоколаду під ногами німецьких вояків. Для нього існує поняття єдиної об'єктивної істини, підтвердженої документами ("Немає нічого певнішого від історії"⁹) і незрозумілим видається намагання його югославського знайомого показати її релятивність ("Там, де кожний голос має подвійне відлуння, не може бути істини"¹⁰, - говорить той про своє розуміння історичної правди у умовах багатонаціональної країни). Поодиноким займає місце уніфікованого, наратор пристає на дрібну брехню, для того щоб уникнути великої брехні узагальнення. Подібна філософія успадкована ним від матері з її міцним зв'язком із

⁷ Ibidem, str.31.

⁸ Ibidem, str.19.

⁹ Ibidem, str.20.

¹⁰ Ibidem, str.43.

історичним досвідом поколінь: життя для неї було не зміною, а повторенням, що з жахливою точністю справдилося на початку 90-х років. Півстоліття тому вона стояла біля вікна і дивилася, "як змінюються люди", тепер велася нова війна, точніше закінчувалася ота стара, і люди і міста знову змінювалися. І даремно Дональд стверджував, що історія - сума фактів, з якими почуття не мають нічого спільного, що людина має сама вивчити світ - досвід його співрозмовника та його матері говорив про інше. Взаємне нерозуміння двох письменників - маститого Дональда та його колеги-початківця - подиктоване, як з'ясовується під час розмов, не тільки індивідуальними відмінностями, але й відмінностями між способом мислення жителів американського та жителя континентів. Стежачи за дискусією представників двох цивілізацій, читач замислюється над відмінностями аксіологічного характеру, що мають результатом різну проекцію життя у художній літературі. Так, за спостереженням Дональда, європейці вірять у сумнів, а у Америці той, що сумнівається, залишається на дні або на початку; американець завжди сам, а європеець, особливо зі Східної Європи - лише частина маси; європеець вірить, що за кожним дзеркалом існує паралельний світ, для нього не кожна поверхня є прозорою, і тому його не залишає бажання заглянути у глибину - бажання чуже для американця. Одним із рецептів швидкої інтеграції до канадського суспільства Дональд вважає шлях денационалізації, забуття коренів. Символічною є сцена, коли Дональд мене до непізнання мапу Європи, з допомогою якої наратор хотів йому проілюструвати свій письменницький задум. Зім'яти карту, забути мову, забути про кордони, про минулу славу та поразку - справжня, універсальна оповідь має бути позбавлена національних прикмет, вона має бути у щілинах отой колишньої карти, не мати свого чітко визначеного національного місця - ось рецепт канадського письменника. Представники західної цивілізації, як і Дональд, нудяться, слухаючи безкінечних оповідей європейців про минуле: тут люди стають байдужими, коли чогось не розуміють, соромляться зайвих знань. Канадський інтелектуал "не міг перейти від загальних понять до окремо взятих"¹¹, від розповіді про те, як мати рубала голови курчатам його мало не знудило, а вислухавши, як усташі вирізали населення, він тільки махнув рукою. Особливу увагу викликають роздуми героїв про історичний роман, такий популярний у сербській літературі. Дональд вважає, що справжніх романів цього жанру є мало, тому що дуже легко написати історичний роман після історії, яку опишеш і припишеш своїм героям надреальну можливість знати те, чого вони у справжній історії не знали й не могли знати. Літературну творчість він вважає балансуванням між реальним та нереальним, інакше вона, на його думку, перетворюється на пусту пропаганду. Наратор, як стверджує Дональд, дивиться на історію як романтик, на долю, як на пасторальну сцену, в якій чигають злі духи. Для нього історія та реальне життя є обов'язковими елементами літератури, чинниками, які на неї активно впливають.

У фіналі роману, очікуючи приходу Дональда, який має висловити свій суд про його твір, автор переконує читача у своєму намірі залишитися на позиціях національного та історичного. Коли він відчиняє двері, на нього наступає морок, який хоче увійти за ним до кімнати. Він відступає назад, поки його спина не торкається чогось. Оцим чимсь, що не дозволяє відступати далі, є історія, втілена у житті матері героя і його власному житті.

¹¹ Ibidem, str.54.

Романи Д. Албахарі, С. Селенича, С. Велмар-Янкович, М. Савича говорять про драматичний перехід від розуміння історії як підручника, збірки, що складається з мертвих слів та відретушованих фотографій - до трактування життя як соломинки на протязі історії. Повертається до Англії Елізабета, їде до Нової Зеландії Елена Панич, переселяється до Канади герой Албахарі. Всі вони прагнуть забути, історія - завершений час, "хто з нею живе, той не живе із життям" Тікаючи від спогадів, герой "Принади" на певний час відходить від рідної мови, уникає спілкування із співвітчизниками. Дивлячись у дзеркало вітрини на себе і своїх колишніх земляків, він констатує: "І так ми стояли поруч перед вітриною (...) і існували тільки у відбитті якихось інших світів"¹². Однак втеча від історії виявляється невдалою, так само як і втеча від себе.

У історичному романі Г. Петровича "Облога церкви святого Спаса" є символічна розповідь про чотири вікна, які не можна одночасно відчиняти. Крізь перше вікно Сава бачив усе таким, як воно є, крізь друге та третє - *що було і що буде*, а крізь четверте - все як воно є, тільки *на великій відстані*. Невипадково друге і третє вікно об'єднані у одному абзаці - сербські романісти продовжують відкривати одночасно ці два вікна, переконані у глибинному зв'язку минулого та майбутнього.

ISTORIČNOST U SAVREMENOM SRPSKOM ROMANU

Алла Татаренко

U radu se ukazuje na prisustvo elemenata istorije u srpskom romanu 80-90-ih godina dvadesetog veka.

¹² Ibidem, str.124.